

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Keuzevrijheid ten aanzien van het eigen levenseinde: Straatsburgse perspectieven

Lawson, R.A.

Citation

Lawson, R. A. (2023). Keuzevrijheid ten aanzien van het eigen levenseinde: Straatsburgse perspectieven. *Njcm-Bulletin: Nederlands Tijdschrift Voor De Mensenrechten*, 48(2), 155-178. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3676961>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3676961>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

KEUZEVRIJHEID TEN AANZIEN VAN HET EIGEN LEVENSEINDE: STRAATSBURGSE PERSPECTIEVEN

Rick Lawson *

Samenvatting | Recent zijn pogingen ondernomen om de mogelijkheden voor euthanasie en hulp bij zelfdoding in Nederland te verruimen. Zo werd het initiatiefwetsvoorstel ‘Voltooid Leven’ ingediend, en bepleit de Coöperatie Laatste Wil voor de rechter dat een ieder het recht toekomt om over het eigen levenseinde te beschikken. Daarbij wordt verwezen naar het EVRM, maar ook naar rechtspraak in Duitsland en Oostenrijk. Tegenstanders zijn er ook. In de recente zaak *Mortier* werd voor het EHRM betoogd dat de Belgische euthanasiepraktijk onverenigbaar is met het recht op leven. In hoeverre laat de Straatsburgse jurisprudentie ruimte om de Nederlandse praktijk nog verder te ontwikkelen; in hoeverre bestaat er zelfs een verplichting om dat te doen of, omgekeerd, bestaande mogelijkheden te beperken of zelfs helemaal terug te draaien?

Trefwoorden | [Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, Europees Hof voor de Rechten van de Mens, euthanasie, hulp bij zelfdoding, recht op leven, recht op zelfbeschikking]

Navigator van Wolters Kluwer | NTM-NJCM Bull. 2023/12

1 Inleiding

Het debat over euthanasie en hulp bij zelfdoding is terug van nooit weggeweest. Recent zijn verschillende pogingen ondernomen om de mogelijkheden die de huidige Nederlandse rechtspraktijk rond levensbeëindiging biedt, te verruimen. Zo diende het toenmalige Kamerlid Pia Dijkstra het initiatiefwetsvoorstel ‘Voltooid Leven’ in.¹ Het wetsvoorstel beoogt ouderen die hun leven als voltooid beschouwen, in staat te stellen hun leven op waardige wijze en op een zelfgekozen moment te beëindigen met behulp van een ‘levenseindebegeleider’ – niet per se een arts – die aan bepaalde criteria voldoet. Intussen stelt Coöperatie Laatste Wil in een procedure voor de rechter dat de Staat onrechtmatig handelt door de huidige regels rond hulp bij zelfdoding onverkort te handhaven.² Uit het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) zou immers het recht op zelfbeschikking over leven en levenseinde voortvloeien: het fundamentele recht om vrijwillig en weloverwogen te beschikken over de vraag of, het moment waarop en de manier waarop men het eigen leven beëindigt.

Het laatste woord is er nog niet over gezegd, maar vooralsnog leidden beide acties niet tot concrete resultaten. De ‘lex Pia’ lokte een negatief advies uit van de Raad van State,³ de recht-

■ Prof. dr. R.A. Lawson, Europa Instituut, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden; lid van de redactie.

1 *Kamerstukken II* 2019/20, 35534, nr. 2.

2 Rb. Den Haag 14 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:13394. Naast Coöperatie Laatste Wil traden in deze zaak 29 mede-eisers op, die door de rechtbank niet-ontvankelijk werden verklaard, zie r.o. 5.5.

3 Advies van de Raad van State d.d. 9 december 2020 (gepubliceerd op 20 mei 2022), E13.20.0284/III (raadvanstate.nl).

bank Den Haag oordeelde dat de huidige regelgeving rond euthanasie en hulp bij zelfdoding volstaat.⁴

Die huidige regelgeving vindt haar basis in de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (hierna: WTL), die op 1 april 2002 in werking trad. Terwijl het algemene uitgangspunt nog altijd is dat levensbeëindiging op verzoek (euthanasie) en hulp bij zelfdoding verboden zijn, bepaalt de WTL dat het artsen onder bepaalde voorwaarden toch is toegestaan om euthanasie toe te passen of hulp bij zelfdoding te verlenen. Daartoe werd – voortbouwend op de jurisprudentie die in de jaren '90 van de vorige eeuw gestalte had gekregen – een strafuitsluitingsgrond opgenomen in de artikelen 293, tweede lid, en 294, tweede lid, van het Wetboek van Strafrecht. Op grond van de WTL dient de arts in een geval van euthanasie of hulp bij zelfdoding mededeling te doen aan de gemeentelijke lijkschouwer. Vervolgens gaat een toetsingscommissie na of de arts heeft gehandeld conform de zorgvuldigheidseisen van artikel 2 WTL.⁵ Als de commissie oordeelt dat dit het geval is, dan is de zaak daarmee in beginsel afgedaan. Komt de toetsingscommissie tot het oordeel dat de arts *niet* overeenkomstig de zorgvuldigheidseisen heeft gehandeld, dan stuurt zij haar oordeel en het bijbehorende dossier naar het College van procureurs-generaal. Het College kan besluiten een opsporingsonderzoek in te stellen en, zo nodig, tot vervolging van de arts over te gaan. De beslissing om een arts al dan niet te vervolgen wordt aangemerkt als een gevoelige zaak die het College meldt aan de minister van Justitie.⁶

De invoering van de WTL heeft geen einde gemaakt aan alle discussies ter zake. Integendeel. Nog geen tien jaar na de inwerkingtreding, in 2011, zag de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport al aanleiding voor een breed maatschappelijk debat over het zelfgekozen levenseinde.⁷ De evaluaties van de WTL, die iedere vijf jaar plaatsvinden, geven stevast nieuwe impulsen aan de discussie.⁸ Voor een deel gaat het debat nu over de vraag wie voor hulp bij zelfdoding in aanmerking kan komen – denk aan de positie van ouderen bij wie geen sprake is van lijden door een medische oorzaak, maar die niettemin wensen hun leven te beëindigen. Aandacht wordt ook gevraagd voor de moeizame behandeling van euthanasieverzoeken op

4 Rb. Den Haag 14 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:13394, r.o. 5.34 e.v. Inmiddels kondigde Coöperatie Laatste Wil aan in hoger beroep te gaan. Zie 'CLW in beroep tegen uitspraak: wél zelfbeschikking over eigen levenseinde!', laatstewil.nu, 14 maart 2023.

5 Er zijn vijf Regionale Toetsingscommissies euthanasie (RTE's), die meldingen toetsen aan de hand van de EuthanasieCode 2022. Volgens de meest recente cijfers, over 2021, ontvingen de RTE's in dat jaar 7666 meldingen van euthanasie (waaronder zowel levensbeëindiging op verzoek als hulp bij zelfdoding werd gerekend). In zeven gevallen was het oordeel dat de arts niet aan alle zorgvuldigheidseisen had voldaan. Zie 'Jaarverslag 2021', www.euthanasiecommissie.nl, 2 september 2022.

6 Aldus 'Aanwijzing vervolgingsbeslissing inzake actieve levensbeëindiging op verzoek (euthanasie en hulp bij zelfdoding)', www.om.nl, 2017. In 2017 werd voor het eerst een strafrechtelijk onderzoek ingesteld. In de daaraan voorafgaande periode, tussen 2002 en 2017, hadden de RTE's in 90 gevallen geoordeeld dat de arts niet aan alle zorgvuldigheidseisen had voldaan. Overigens houdt ook de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ) zelfstandig toezicht op de uitvoeringspraktijk van euthanasie en hulp bij zelfdoding.

7 *Kamerstukken II* 2010/11, 32647, nr. 1.

8 De periodieke evaluaties worden uitgevoerd in opdracht van ZonMw. De resultaten van de eerste drie evaluaties (gepubliceerd in resp. 2007, 2012 en 2017) zijn te vinden op de website zonmw.nl.

basis van psychisch lijden.⁹ Een andere vraag betreft de procedures: zouden, naast artsen, ook andere hulpverleners bevoegd moeten zijn hulp bij zelfdoding te verlenen?

De kwestie houdt de gemoederen bezig en is uiteraard niet ontsnapt aan de aandacht van adviescommissies en commentatoren.¹⁰ Daarbij wordt ook over de grenzen gekeken; het recht op een 'zelfgekozen dood' is erkend in recente rechtspraak in Duitsland en Oostenrijk. Maar daartegenover staat de praktijk in andere landen, waar euthanasie en hulp bij zelfdoding niet zijn toegestaan. En nog onlangs werd de Belgische euthanasiepraktijk, die in veel opzichten lijkt op de Nederlandse, principieel ter discussie gesteld in de zaak *Mortier*. In de procedure voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) kreeg de klager bijval van een aantal organisaties die betoogden dat de Staat bovenal verplicht is het leven te beschermen.¹¹ Daarbij werd verwezen naar artikel 2 EVRM – zoals voorstanders van de stelling dat een ieder het recht toekomt om zelf te beschikken over het eigen levenseinde, zich vaak beroepen op artikel 8 EVRM.

Tegen deze complexe achtergrond – waar opvattingen soms frontaal botsen, en belangen soms heel genuanceerd worden afgewogen¹² – is het de vraag hoe de jurisprudentie van het Straatsburgse Hof zich ontwikkelt. In hoeverre laat deze rechtspraak ruimte voor een zelfgekozen levenseinde? Laat ze toe dat de in Nederland bestaande mogelijkheden nog verder worden verruimd? Of bestaat er zelfs een verplichting om dat te doen? Of, omgekeerd, verplicht het EVRM ons land de bestaande mogelijkheden te beperken of zelfs helemaal terug te draaien? Die vragen worden natuurlijk niet voor het eerst gesteld.¹³ Grote verrassingen zijn dan ook niet te verwachten; definitieve antwoorden evenmin. Maar de rechtspraak van het EHRM ontwikkelt zich gestaag, soms kunnen uitspraken in retrospectief in een ander licht komen te staan – en eind 2022 zijn twee arresten verschenen die weer nieuwe inzichten verschaffen.

In een poging die jurisprudentie in kaart te brengen, biedt paragraaf 2 een korte verkenning van de potentieel relevante bepalingen van het EVRM, aan de hand van de klassieke zaak *Pretty* (2002). De paragrafen 3 tot en met 5 gaan nader in op artikel 8 EVRM, eerst op basis van het *Pretty*-arrest, vervolgens aan de hand van recentere jurisprudentie. Wie de discussie al langer volgt en vertrouwd is met *Pretty*, zal de paragrafen 2-4 allicht overslaan. Paragraaf 6 staat kort

9 Zie bv. het antwoord van minister Kuipers (VWS) op Kamervragen van Paulusma (D66), d.d. 13 maart 2023 (2023Z02080). Op dit moment is de wachtlijst voor patiënten met psychisch lijden bij het Expertisecentrum Euthanasie – een vangnet voor patiënten die niet bij hun eigen behandelaar terecht kunnen – ongeveer twee jaar, terwijl er bijna geen sprake is van een wachtlijst voor patiënten met een somatische ziekte.

10 Zie, te midden van talloze publicaties, bv. Adviescommissie voltooid leven, *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag 2016; E. van Wijngaarden, *Voltooid leven; over leven en willen sterven* (diss. Universiteit voor Humanistiek), Amsterdam: Atlas Contact 2016; E. van Wijngaarden e.a., *Het Perspectief-onderzoek. Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag: ZonMw 2020. Recent H. Mijnsen, 'Kanttekeningen bij het advies van de Raad van State over het wetsvoorstel Voltooid Leven', *NJB* 2022/2792; J. van den Brink, 'Voltooid leven of recht op leven', *NJB* 2023/266.

11 In de zaak EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 127 – waarover meer in par. 5.5 *infra* – werd geïntervenieerd door l'Association pour le droit de mourir dans la dignité, Care not Killing, European Centre for Law and Justice, Dignitas en Ordo Iuris. Zie over het European Centre for Law and Justice (ECLJ) de Myj/mering van Egbert Myjer in *NTM/NJCM-Bull.* 2020, p. 446-454.

12 Zie voor een voorbeeld van dat laatste, in een zaak waarin euthanasie was toegepast op een patiënte met vergevorderde dementie, de uitvoerige Concl. J. Silvis 17 december 2019, ECLI:NL:PHR:2019:1338 en de uitspraak HR 21 april 2020, ECLI:NL:HR:2020:712, *NJ* 2020/428, m.nt. P. Mevis.

13 Zie bv. in dit tijdschrift A. Hendriks, 'Recht op leven en recht op een zelfgekozen dood: een toetsing van de Nederlandse Euthanasiewet aan het EVRM', in *NTM/NJCM-Bull.* 2014, p. 151-181, met o.a. een uitvoerige analyse van de WtL. Zie eerder ook A. den Exter (red.), *De Euthanasiewet: grondrechten onder druk?* Budel: Damon 2006.

stil bij drie recente uitspraken van nationale rechters. De bijdrage eindigt in paragraaf 7 met een korte samenvatting.

Tot slot zij nog vermeld dat dit artikel *niet* gaat over het al dan niet voortzetten van een medische behandeling van terminaal zieke patiënten.¹⁴ Hetzelfde geldt voor zaken waarin personen zich onder invloed van ernstige psychische stoornissen van het leven hadden beroofd, bijvoorbeeld in een detentiesituatie, en nabestaanden klaagden dat de autoriteiten niet adequaat hadden ingegrepen.¹⁵

2 Het EVRM en keuzevrijheid ten aanzien van het eigen levenseinde: eerste verkenning

Het EVRM, waar Nederland sinds 1954 partij bij is, spreekt niet met zoveel woorden over zaken als euthanasie en hulp bij zelfdoding. Het is dankzij de rechtspraak van het EHRM dat het Verdrag betekenis heeft voor de onderhavige discussie. Het Hof interpreteert de bepalingen van het Verdrag in de zaken die het krijgt voorgelegd, hetzij door Verdragspartijen (artikel 33 EVRM), hetzij door individuele slachtoffers (artikel 34 EVRM).¹⁶ De uitspraken van het Hof zijn bindend (artikel 46 EVRM) – strikt genomen alleen voor de partijen bij een concreet geschil, maar in de praktijk zijn de interpretaties van het Hof leidend voor alle 46 Verdragspartijen.

Praktisch alle bepalingen van het EVRM die van belang zouden kunnen zijn voor de discussies rond het zelfgekozen levenseinde, kwamen aan bod in de zaak *Pretty/het Verenigd Koninkrijk* uit 2002.¹⁷ Deze voor ons onderwerp cruciale zaak draaide rond een ongeneeslijk zieke vrouw. Gezien haar ziektebeeld was het onvermijdelijk dat zij in de laatste fase van haar ziekte, die niet lang op zich zou laten wachten, op een ondragelijke manier zou lijden. Om dat voor te blijven, wenste zij haar leven te beëindigen, maar juist door haar aandoening was zij niet langer in staat dat zelf te doen. Haar echtgenoot was bereid haar, conform haar wens, hulp bij zelfdoding te bieden. Maar hij zou zich daarmee blootstellen aan strafvervolging: naar Engels recht

14 Daarover bv. de arresten EHRM 9 maart 2004, 61827/00 (*Glass/VK*) en EHRM (Grote Kamer) 5 juni 2015, 46043/14 (*Lambert e.a./Frankrijk*), en de ontvankelijkheidsbeslissingen EHRM 11 juli 2006, 19807/06 (*Burke/VK*) en EHRM 16 december 2008, 55185/08 (*Ada Rossi e.a./Italië*). Hoewel met name de zaak *Lambert* wel wordt aangehaald in de Straatsburgse jurisprudentie over euthanasie en hulp bij zelfdoding, blijven de hier genoemde zaken verder buiten beschouwing. Verschillende beslissingen die de arts moet nemen in de laatste levensfase, zoals het staken of nalaten van een medisch zinloze behandeling, of het bestrijden van pijn met als (onbedoeld) neveneffect een bespoediging van het overlijden, vallen immers onder normaal medisch handelen. Daarmee onderscheiden zij zich van euthanasie en hulp bij zelfdoding. In die zin ook de RTE's, zie het document 'Welke medische handelingen vallen niet onder euthanasie?' op www.euthanasiecommissie.nl.

15 Daarover bv. EHRM 2 april 2001, 27229/95 (*Keenan/VK*); EHRM 22 november 2016, 1967/14 (*Hiller/Oostenrijk*) en EHRM (Grote Kamer) 31 januari 2019, 78103/14 (*Fernandes de Oliveira/Portugal*). In gevallen als deze kan niet worden gezegd dat de betrokkenen weloverwogen en uit vrije wil tot hun besluit kwamen. Daarin verschilt de problematiek wezenlijk van het onderwerp dat in deze bijdrage centraal staat.

16 Op grond van art. 34 EVRM kunnen individuen alleen klagen bij het EHRM als zij stellen zélf slachtoffer van een schending van hun rechten te zijn; m.a.w.: een *actio popularis* is in Straatsburg niet mogelijk. Juist op het terrein van levensbeëindiging kan dat reële obstakels opwerpen, zowel voor belangenorganisaties als voor familieleden. Zie nader de zaak EHRM 19 juli 2012, 497/09 (*Koch/Duitsland*), hierna besproken in par. 5.2.

17 Alleen art. 6 EVRM kwam niet aan bod; in Nederland speelde na de inwerkingtreding van de WTL de vraag of de meldingsverplichting voor artsen wel te rijmen is met het *nemo tenetur*-beginsel. Die kwestie heeft niet tot Straatsburgse jurisprudentie geleid; EHRM 7 december 2000, 29202/95 (*Zoon/Nederland*) werd op andere punten afgedaan.

was – en is – hulp bij zelfdoding strafbaar. Het Britse openbaar ministerie weigerde desgevraagd toe te zeggen dat in dit geval een uitzondering zou worden gemaakt. In Straatsburg betoogde Pretty dat deze situatie in strijd was met het EVRM, en daarbij beriep ze zich op een aantal verschillende bepalingen. Tevergeefs: het Hof wees – unaniem – haar klacht op alle onderdelen af. De uitspraak, inmiddels ruim twintig jaar oud, is in veel opzichten richtinggevend gebleken. Het is daarom nuttig het arrest op hoofdlijnen samen te vatten.

Allereerst beriep Pretty zich op artikel 2 EVRM, dat het recht op leven beschermt. Naar haar mening omvat dit ook het recht om te kiezen het leven al dan niet voort te zetten; het is het *recht op* leven dat wordt beschermd, en niet het leven zelf. Het Hof ging daar niet in mee: artikel 2 EVRM ziet niet op de kwaliteit van het leven en evenmin op de keuzes die het individu maakt ten aanzien van zijn leven. ‘Article 2 cannot, without a distortion of language, be interpreted as conferring the diametrically opposite right, namely a right to die’.¹⁸ De bepaling bevat eerst en vooral een verbod op het gebruik van dodelijk geweld of ander gedrag dat kan leiden tot de dood van een mens; het kent geen recht toe op grond waarvan een persoon van de Staat kan eisen dat deze zijn overlijden toestaat of faciliteert.¹⁹ Zonder verder een uitspraak te doen over de landen waarin hulp bij zelfdoding wél was toegestaan,²⁰ riep het Hof in herinnering dat de nadruk van artikel 2 EVRM juist ligt op de verplichting van de Staat om het recht op leven te waarborgen: het strafrecht dient het plegen van tegen de persoon gerichte misdrijven af te schrikken. Dat verbod moet effectief gehandhaafd worden, en in sommige omstandigheden zijn de autoriteiten verplicht om preventief in te grijpen om het leven van een persoon te beschermen.²¹

Juist op basis van die laatste benadering beriep Pretty zich op artikel 3 EVRM: de Staat zou haar moeten beschermen tegen het ernstige lijden dat haar, gezien haar ziekte, te wachten stond. Haar echtgenoot was bereid en in staat om haar dat lijden te besparen, maar de autoriteiten verhinderden dat. Daarmee stelden zij Pretty in wezen bloot aan een onmenselijke situatie, in strijd met artikel 3 EVRM. Voor het EHRM ging die redenering echter te ver: artikel 3 EVRM verplicht de Staat niet om toestemming te verlenen voor handelingen die tot doel hebben het leven van een ander te beëindigen. Het Hof was zich terdege bewust van de ernst van de situatie van Pretty, maar dat leidde niet tot een andere conclusie.²²

Vervolgens boog het Hof zich over artikel 8 EVRM, dat het recht op eerbiediging van de privacy beschermt. De toepassing van die bepaling – die zou leiden tot de conclusie dat ook deze bepaling niet geschonden was – vormt de kern van het *Pretty*-arrest, en staat ook centraal in latere jurisprudentie. Daarom besteden we in de paragrafen 3-5 apart aandacht aan artikel 8 EVRM.

Hier zij nog kort vermeld dat Pretty zich ook op artikel 9 EVRM beriep: de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Zonder de ernst van haar opvattingen aangaande hulp bij

18 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 39.

19 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 54.

20 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 41.

21 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 38. Het Hof verwijst daarbij naar EHRM 28 oktober 1998, 23452/94 (*Osman/VK*), r.o. 115.

22 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 55: ‘The Court cannot but be sympathetic to the applicant’s apprehension that without the possibility of ending her life she faces the prospect of a distressing death’.

zelfdoding in twijfel te trekken, oordeelde het Hof dat deze niet voortkwamen uit een godsdienst of levensovertuiging die binnen de reikwijdte van deze bepaling valt.²³

Ook een ingenieus beroep op het verbod van discriminatie (artikel 14 EVRM) faalde. Pretty had er op gewezen dat zelfdoding naar Engels recht niet strafbaar was – maar die generieke regel gold zonder aanzien des persoons en hield dus onvoldoende rekening met de bijzondere situatie waarin zij zich bevond: haar spierkracht was immers door haar ziekte dusdanig zwaar aangetast, dat zij zonder hulp van derden niet in staat was haar leven te beëindigen. Hier werden dus ongelijke gevallen gelijk behandeld. Het Hof oordeelde echter dat er een objectieve en redelijke rechtvaardiging bestond om in het Engelse recht geen onderscheid te maken tussen degenen die wel en degenen die niet fysiek in staat waren hun leven te beëindigen.

Samenvattend moeten we constateren dat de klacht van Pretty op alle punten werd afgewezen. Aan de creativiteit van haar argumenten heeft dat niet gelegen: ze heeft vrijwel alle denkbare bepalingen van het EVRM ingeroepen. Hoewel het EHRM de zaak uitzonderlijk snel heeft behandeld,²⁴ is het in staat geweest een uitspraak te doen die de toon zou zetten voor de Straatsburgse positie in de discussie over de keuzevrijheid ten aanzien van het eigen levenseinde. De jurisprudentie van het EHRM mag zich dan in de afgelopen twintig jaar in allerlei opzichten hebben ontwikkeld, er zijn – bij mijn weten – geen latere uitspraken op dit gebied waarin het Hof een andere uitleg gaf aan de artikelen 2, 3, 9 en 14 EVRM. De enige, en belangrijke, uitzondering wordt gevormd door artikel 8 EVRM.

3 Pretty en artikel 8, eerste lid, EVRM: van privacy via autonomie tot zelfbeschikking

Voor Pretty bood artikel 8 EVRM de meeste aanknopingspunten. In het eerste lid beschermt de bepaling het recht van een ieder op eerbiediging van zijn 'privéleven'. Dat begrip wordt van oudsher ruim uitgelegd. Al in de jaren '80 oordeelde het Hof dat artikel 8 de fysieke en psychische integriteit beschermt.²⁵ Later erkende het Hof dat artikel 8 onder (veel) meer een recht op persoonlijke ontwikkeling omvat.²⁶

Die lijnen doortrekkend betogde Pretty dat artikel 8 EVRM ook een recht op zelfbeschikking omvat. Het is de moeite waard haar argument, zoals samengevat in het arrest van het Hof, te citeren:

'while the right to self-determination ran like a thread through the Convention as a whole, it was Article 8 in which that right was most explicitly recognised and guaranteed. It was clear that the right to self-determination encompassed the right to make decisions about one's body and what happened to it. She submitted that this included the right to choose when and how to die and that nothing could be more intimately connected to the manner in which a person conducted her life than the manner and timing of her death'.²⁷

23 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 82.

24 De urgentie van de situatie waarin Pretty verkeerde, noopte uiteraard tot snelheid. Pretty diende haar klacht in op 21 december 2001; het Hof hield een hoorzitting in maart 2002 en deed uitspraak op 29 april 2002.

25 EHRM 26 maart 1985, 8978/80 (*X en Y/Nederland*), r.o. 22.

26 EHRM (Grote Kamer) 13 februari 2003, 42326/98 (*Odièvre/Frankrijk*), r.o. 29.

27 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 58.

Het Hof ging daar deels in mee, maar niet helemaal:

‘Although no previous case has established as such any right to self-determination as being contained in Article 8 of the Convention, the Court considers that the notion of personal autonomy is an important principle underlying the interpretation of its guarantees’.²⁸

Geen ‘recht op’ zelfbeschikking, maar wel een ‘notie van’ persoonlijke autonomie – een subtiel spel van woorden, waaruit men kan afleiden dat het Hof de kwestie behoedzaam wilde benaderen. Tegelijk liet het Hof de deur open staan: het constateerde slechts dat het *tot op dat moment* geen recht op zelfbeschikking had erkend. En inderdaad zou het Hof enkele jaren later zonder omhaal aanvaarden dat artikel 8 een recht op zelfbeschikking omvat.²⁹

Wat betekent een dergelijke erkenning nu voor de individuele keuzevrijheid ten aanzien van het eigen levenseinde? Al in de zaak *Pretty* merkte het Hof op dat het individu ervoor kan kiezen zich te gedragen op een manier die schadelijk is voor zijn gezondheid.³⁰

Zo kan een patiënt een medische behandeling weigeren, ook als zijn leven daarmee zou worden verlengd; in een dergelijke situatie ‘a person may claim to exercise a choice to die’.³¹ In het geval van *Pretty* was van een medische behandeling geen sprake, maar ze onderging wel de verwoestende effecten van haar ziekte en ze wenste dat lijden te verzachten door haar leven te beëindigen met hulp van haar echtgenoot. Dat was haar keuze, en zij had het recht te vragen om respect voor deze keuze.³² Het Hof vervolgde met een vaak aangehaalde passage:

‘65. The very essence of the Convention is respect for human dignity and human freedom. Without in any way negating the principle of sanctity of life protected under the Convention, the Court considers that it is under Article 8 that notions of the quality of life take on significance. In an era of growing medical sophistication combined with longer life expectancies, many people are concerned that they should not be forced to linger on in old age or in states of advanced physical or mental decrepitude which conflict with strongly held ideas of self and personal identity’.

Dat brengt met zich dat een verbod op hulp bij zelfdoding inbreuk maakt op de persoonlijke autonomie – een inbreuk die een schending van artikel 8 EVRM oplevert als de Staat deze niet kan rechtvaardigen.

28 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 61.

29 Voor het eerst in EHRM (Grote Kamer) 22 januari 2008, 3546/02 (*E.B./Frankrijk*), r.o. 43. Voor recentere voorbeelden: EHRM (Grote Kamer) 24 januari 2017, 25358/12 (*Paradiso & Campanelli/Italië*), r.o. 159 en EHRM 31 mei 2022, 23077/19 (*Arnar Helgi Lárusson /IJsland*), r.o. 41.

30 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 62: ‘the ability to conduct one’s life in a manner of one’s own choosing may also include the opportunity to pursue activities perceived to be of a physically or morally harmful or dangerous nature for the individual concerned’ – opnieuw een subtiële formulering waarin het Hof, met behulp van termen als ‘the ability’ en ‘the opportunity’, erin slaagde de term ‘recht op’ te vermijden.

31 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 63.

32 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 64.

4 Pretty en artikel 8, tweede lid, EVRM: 'the vulnerability of the class'

Het in artikel 8 lid 1 EVRM geformuleerde recht op respect voor het privéleven is niet absoluut. Op grond van het tweede lid zijn beperkingen toegestaan, indien deze zijn voorzien bij wet, een legitiem doel dienen en 'noodzakelijk in een democratische samenleving' zijn om het genoemde doel te bereiken.

In het geval van *Pretty* was het duidelijk dat het verbod van hulp bij zelfdoding in de wet was neergelegd. Het stond evenmin ter discussie dat dit verbod beoogde het leven te beschermen; daarmee diende de wet het in artikel 8, tweede lid, EVRM genoemde doel de rechten van anderen te beschermen.³³ De discussie spitste zich toe of het absolute verbod van hulp bij zelfdoding 'noodzakelijk in een democratische samenleving' was. *Pretty* betoogde dat het verbod disproportioneel was, door geen enkele uitzondering toe te laten. Het mocht zo zijn dat de Britse wetgever had beoogd mensen in een kwetsbare positie te beschermen, maar zij zelf was niet kwetsbaar. Zij was immers bij volle bewustzijn, stond niet onder enige druk en had uit vrije wil haar weloverwogen keuze gemaakt. Het gebrek aan flexibiliteit van de Engelse wet betekende dat zij de gevolgen van haar ziekte moest dragen, tegen enorme persoonlijke kosten.

Het Hof zag het anders. In eerdere jurisprudentie had het al aanvaard dat de Staat bevoegd is om het strafrecht in te zetten ten aanzien van handelingen die het leven en de veiligheid van andere burgers in gevaar brengen. Nu voegde het daar een overweging aan toe:

'The more serious the harm involved the more heavily will weigh in the balance considerations of public health and safety against the countervailing principle of personal autonomy'.³⁴

Terzijde zij opgemerkt dat het Hof hier een tegenstelling construeert waar men over kan twisten. Weliswaar vraagt *Pretty* om respect voor haar persoonlijke autonomie, maar als het strafrecht wordt ingezet om een kwetsbare groep te beschermen, dan is het achterliggende doel daarvan toch ook om de persoonlijke autonomie van de leden van deze groep te beschermen tegen misbruik en dwang. Het gaat allicht niet om persoonlijke autonomie als 'countervailing principle', maar om de vraag hoe optimaal recht kan worden gedaan aan de persoonlijke autonomie van personen in onderling sterk verschillende omstandigheden.

Wat daar ook van zij, het Hof toonde begrip voor de wens van de Britse wetgever om kwetsbare personen te beschermen, en dan met name degenen die niet in staat waren een weloverwogen besluit te nemen over handelingen die hun leven zouden beëindigen. Ongetwijfeld zal de positie van terminale patiënten onderling sterk verschillen, aldus het Hof, 'but many will be vulnerable and it is the vulnerability of the class which provides the rationale for the law in question'.³⁵ Het is in eerste instantie aan de Staat om te beoordelen hoe groot het risico op misbruik is indien er uitzonderingen worden gemaakt op het algemene verbod van hulp bij

33 Art. 8, tweede lid, EVRM noemt ook andere beperkingsgronden, waaronder de bescherming van de 'goede zeden' (*morals*). Het lijkt me van belang dat het Hof die grond *niet* relevant achtte, 'it being common ground that the restriction on assisted suicide in this case was imposed by law and in pursuit of the legitimate aim of safeguarding life and thereby protecting the rights of others' (EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 69).

34 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 74.

35 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 74.

zelfdoding. Het Hof liet daarbij merken er niet gerust op te zijn: ‘Clear risks of abuse do exist, notwithstanding arguments as to the possibility of safeguards and protective procedures’.³⁶

Nog één overweging van het *Pretty*-arrest moet worden aangehaald. *Pretty* had getracht het Hof te overreden om althans in haar geval een uitzondering toe te laten. Maar het Hof liet zich niet vermurwen. Ook al zou zijn uitspraak slechts op dit ene geval zien, dan nog zou er een precedent worden gecreëerd. Het was niet mogelijk, aldus het Hof, een beslissing in deze zaak zodanig te formuleren dat er in latere zaken geen beroep op zou kunnen worden gedaan.

Bezien vanuit de vragen die in deze beschouwing centraal staan, kunnen we constateren dat het *Pretty*-arrest weliswaar het EVRM ‘op de kaart zette’ in het debat over een zelfgekozen levenseinde, maar dat de uitspraak bepaald géén houvast bood – en biedt – om te bepleiten dat er in Nederland meer ruimte moet komen om het leven in eigen regie te beëindigen. Alle klachten van *Pretty* werden verworpen. Artikel 8 EVRM bood haar nog het meeste steun. Het was in dit kader dat het Hof het gewicht van haar belangen onderkende en aanvaardde dat haar persoonlijke autonomie in het geding was. Toch gaf ook dit de doorslag niet: de Britse regering wist het Hof te overtuigen van de noodzaak om een *blanket ban* op hulp bij zelfdoding in stand te houden. Uitzonderingen op dit verbod zouden tot misstanden kunnen leiden, waarbij het leven van kwetsbare personen op het spel zou staan.

Daarmee werd weliswaar geen oordeel geveld over de Nederlandse WTL, die juist in april 2002 – de maand waarin het *Pretty*-arrest werd gewezen – in werking trad, maar het was wel duidelijk dat het Hof zich heel behoedzaam opstelde. Daarbij zal wellicht een rol hebben gespeeld dat de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa zich in 1999 nog nadrukkelijk had uitgesproken tégen hulp bij zelfdoding.³⁷ Gidsland Nederland stond er tamelijk alleen voor in Straatsburg.

5 Artikel 8 EVRM na *Pretty*: van *Haas* tot *Mortier*

Maar de tijd staat niet stil. In de loop der tijd zijn meer landen ertoe overgegaan euthanasie en/of hulp bij zelfdoding in meerdere of mindere mate toe te staan. Dat ging gepaard met een serie klachten in Straatsburg. In de twintig jaar die zijn verstreken sinds *Pretty* (2002) heeft het Hof zich in vijf arresten gebogen over zaken waarin het zelfgekozen levenseinde centraal stond.³⁸ Iedere tien jaar doet zich kennelijk een piek voor in wat het Hof geleidelijk zijn *end-of-life case-law*

36 EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), r.o. 74. Zie ook r.o. 76: ‘It does not appear to be arbitrary to the Court for the law to reflect the importance of the right to life, by prohibiting assisted suicide while providing for a system of enforcement and adjudication which allows due regard to be given in each particular case to the public interest in bringing a prosecution, as well as to the fair and proper requirements of retribution and deterrence’.

37 Aanbeveling 1418 van de Algemene Vergadering van de Raad van Europa (25 juni 1999), *Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying*

38 Buiten beschouwing blijft EHRM 16 februari 2021, 23922/19 (*Gawlik/Liechtenstein*), r.o. 78, waarin de klager werd ontslagen nadat hij had verklaard dat zijn baas – een arts – euthanasie had gepleegd. De zaak leert ons meer over de positie van klokkenluiders dan over euthanasie. Hoewel: ‘Having regard to the gravity of an allegation of active euthanasia the Court (...) agrees with the domestic courts’ finding that the applicant was obliged to, but failed to proceed to such a verification (...)’. Overigens heeft het Hof een aantal klachten niet-ontvankelijk verklaard; deze zaken resulteerden niet in een arrest maar in een beslissing. Zie bv. EHRM 23 juni 2015, 1787/15, 2478/15 (*Nicklinson & Lamb/VK*). Voor zover dergelijke beslissingen zonder uitgebreide motivering zijn genomen door een comité van drie rechters of een *single judge*, zijn deze niet terug te vinden in de database van het EHRM.

ging noemen: drie zaken werden gewezen rond 2012; twee volgden in 2022. Terugkerend element is het spanningsveld dat in *Pretty* al centraal stond – tussen vrijheid en bescherming, tussen het creëren van ruimte voor persoonlijke autonomie en het voorkomen van misbruik van de kwetsbare positie waarin sommigen zich zullen bevinden. We volgen het Hof in zijn zoektocht naar de juiste balans.

5.1 *Haas/Zwitserland* (2011)

De klager in de zaak *Haas* leed al ongeveer twintig jaar aan een ernstige psychische stoornis. Van mening dat zijn ziekte een menswaardig leven onmogelijk maakte, vroeg hij de Zwitserse vereniging Dignitas, die onder meer hulp bij zelfdoding aanbood, om hem te helpen zijn leven te beëindigen. Voor het benodigde middel – hier kortweg aangeduid als pentobarbital – was een recept nodig. Haas verzocht verschillende psychiaters hem dit middel voor te schrijven, maar tevergeefs. Evenmin bleken de autoriteiten bereid hem toestemming te verlenen om pentobarbital zonder recept te verkrijgen. In 2006 verwierp het *Bundesgerichtshof* zijn beroep, waarbij het oordeelde dat er geen recht is op hulp bij zelfdoding door de Staat of een derde.

In Straatsburg betoogde Haas dat zijn recht om zijn leven op een veilige en waardige manier te beëindigen was geschonden. De voorwaarde om pentobarbital te kunnen verkrijgen, namelijk een medisch voorschrift dat op basis van een grondig psychiatrisch onderzoek was afgegeven, was naar zijn mening te streng.

Het EHRM was het met Haas eens dat artikel 8 EVRM het recht van een ieder beschermt om te beslissen hoe en wanneer zijn leven zal eindigen, mits de betrokkene in staat is zijn eigen vrije wil te bepalen en dienovereenkomstig te handelen.³⁹ Daarmee koos het Hof voor een krachtiger formulering dan een kleine tien jaar eerder in *Pretty*.⁴⁰ De keerzijde van dit beginsel is, aldus het Hof, dat de autoriteiten op grond van artikel 2 EVRM verplicht zijn te verhinderen dat een individu zijn leven beëindigt indien hij daar niet uit vrije wil en met volledig begrip voor de situatie toe heeft besloten.⁴¹

De onderhavige zaak betrof echter niet de vrijheid om te sterven of de positie van degene die hulp bij zelfdoding verleent, aldus het Hof. Het ging om een andere kwestie: legde artikel 8 EVRM een positieve verplichting op aan de Staat om ervoor te zorgen dat Haas, in afwijking van de geldende wetgeving, zonder recept een stof kon verkrijgen die hem in staat stelde om pijnloos te sterven? In dit verband is van belang, aldus het Hof, dat de lidstaten van de Raad van Europa nog lang geen consensus hebben bereikt op dit terrein. Hoewel hulp bij zelfdoding in sommige lidstaten (ten dele) is gedecriminaliseerd, lijkt de overgrote meerderheid van de lidstaten meer belang te hechten aan de bescherming van het leven van de betrokkene dan aan zijn recht om het leven te beëindigen. Het Hof concludeerde dat de staten op dit gebied over een ruime *margin of appreciation* beschikken.

Vervolgens oordeelde het Hof dat het in de Zwitserse wet gestelde vereiste van een medisch voorschrift om een dodelijk middel te verkrijgen een legitiem doel heeft, namelijk bescherming

39 EHRM 20 januari 2011, 31322/07 (*Haas/Zwitserland*), r.o. 51.

40 Zo zag het Hof dat zelf ook, zie de latere bevestigingen van deze uitspraak en het vernieuwende karakter ervan in EHRM 19 juli 2012, 497/09 (*Koch/Duitsland*), r.o. 52 en EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 59.

41 EHRM 20 januari 2011, 31322/07 (*Haas/Zwitserland*), r.o. 54.

tegen overhaaste beslissingen en voorkoming van misbruik. Daarbij merkte het Hof op dat de risico's niet mogen worden onderschat in een systeem als het Zwitserse, dat de toegang tot hulp bij zelfdoding vergemakkelijkt. In dat verband overwoog het Hof dat het recht op leven – zoals beschermd door artikel 2 EVRM – de staten verplicht om een procedure in te voeren die kan waarborgen dat de beslissing van een persoon om zijn leven te beëindigen daadwerkelijk overeenstemt met zijn vrije wil.⁴² Het vereiste van een op basis van een grondig psychiatrisch onderzoek opgesteld recept is een middel om aan deze verplichting te voldoen.

Tot slot ging het Hof na of Haas daadwerkelijk toegang had gehad tot een medisch onderzoek op grond waarvan hij het door hem gewenste pentobarbital had kunnen verkrijgen. Immers: mocht dat niet het geval zijn, dan zou zijn recht om te kiezen wanneer en hoe hij stierf theoretisch en illusoir zijn geweest.⁴³ Het Hof was er echter niet van overtuigd dat het onmogelijk was geweest een specialist te vinden die bereid was hem bij te staan.

Al met al was het Hof van oordeel dat, zelfs in de veronderstelling dat staten een positieve verplichting hebben om maatregelen te nemen om waardige levensbeëindiging te vergemakkelijken, de Zwitserse autoriteiten deze verplichting in het geval van Haas niet hadden geschonden.

Voor de Nederlandse rechtspraak leverde *Haas* in essentie een bevestiging van de status quo op. Enerzijds kon worden betoogd dat de WTL recht deed aan het door artikel 8 EVRM beschermde recht van een ieder om te beslissen hoe en wanneer zijn leven zal eindigen; anderzijds vloeide er uit artikel 8 geen positieve verplichting voort om verder te gaan en bijvoorbeeld maatregelen te treffen om een waardige zelfdoding te faciliteren door het eenvoudiger te maken om de benodigde middelen te verkrijgen.⁴⁴

5.2 Koch/Duitsland (2012)

Tien jaar na de zaak *Pretty* oordeelde het Hof over de enigszins vergelijkbare zaak *Koch*. De echtgenote van de heer Koch was na een val volledig verlamd. Zij had beademing en constante zorg nodig en leed aan krampen. Anders dan *Pretty* had zij een levensverwachting van vijftien jaar. Mevrouw Koch wilde met hulp van haar man een einde maken aan wat zij beschouwde als een menonwaardig leven. Daartoe verzocht ze het *Bundesinstitut für Pharmaceutische und Medizinprodukte* om toestemming om een dodelijke dosis pentobarbital te verkrijgen, zodat zij thuis haar leven kon beëindigen. Het Instituut weigerde. Daarop gingen Koch en zijn vrouw naar Zwitserland, waar zij met behulp van de vereniging *Dignitas* haar leven beëindigde. Vervolgens trachtte Koch een verklaring voor recht te verkrijgen, dat het Instituut onrechtmatig had gehandeld. Tevergeefs: zijn actie werd niet-ontvankelijk verklaard. De Duitse rechter meende dat hij geen zelfstandig belang had bij de kwestie die immers niet hem zelf, maar zijn vrouw had betroffen.

Het Europees Hof zag daarin een schending van artikel 8 EVRM: Koch was niet in staat geweest van de Duitse rechter een inhoudelijke beoordeling van zijn claim te verkrijgen. Toch

42 EHRM 20 januari 2011, 31322/07 (*Haas/Zwitserland*), r.o. 54, 56-58.

43 EHRM 20 januari 2011, 31322/07 (*Haas/Zwitserland*), r.o. 60.

44 In die zin ook Rb. Den Haag 14 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:13394, r.o. 5.18 en Advies van de Raad van State d.d. 9 december 2020 (gepubliceerd op 20 mei 2022), E13.20.0284/III (raadvanstate.nl), tekst behorend bij voetnoot 62-66.

was Koch dermate nauw betrokken geweest bij het wel en wee van zijn vrouw, dat hij naar het oordeel van het Hof kon claimen zélf slachtoffer te zijn van een aantasting van zijn rechten onder artikel 8 EVRM.⁴⁵

Bij die ‘procedurele’ schending van artikel 8 EVRM bleef het. Over de inhoudelijke kant van de zaak – of mevrouw Koch recht had gehad om een middel te verkrijgen waarmee zij haar leven had kunnen beëindigen – ging het Hof een oordeel nadrukkelijk uit de weg. Het bracht in herinnering dat het primair aan de Verdragspartijen is om de rechten en vrijheden van het EVRM te verzekeren; op grond van het subsidiariteitsbeginsel speelt het Hof slechts de tweede viool. Dat geldt eens te meer, aldus het Hof, bij een onderwerp als dit waar de meningen zo sterk uiteenlopen en de staten dus aanspraak maken op een *considerable margin of appreciation*. Het was dus in eerste instantie aan de Duitse rechter om zich uit te spreken over de inhoudelijke claim Koch. Nu dat niet was gebeurd, lag de bal weer op de helft van de nationale rechter.⁴⁶

Voor de Nederlandse rechtspraak was de conclusie daarmee snel te trekken. Weliswaar behoort Nederland tot de kleine minderheid van staten waar hulp bij zelfdoding is toegestaan, maar dit is een terrein waarop een ruime beleidsvrijheid bestaat. Het *Koch*-arrest noopt dus niet tot aanpassing van de wetgeving.⁴⁷

5.3 *Gross/Zwitserland* (2013)

De zaak van mevrouw Gross lijkt wel op die van de eerder besproken zaak *Haas*. Gedurende vele jaren had Gross de wens te kennen gegeven haar leven te beëindigen: weliswaar leed zij niet aan een acute, levensbedreigende ziekte, maar zij werd met het verstrijken van de tijd steeds zwakker en zij wilde niet verder lijden onder de achteruitgang van haar lichamelijke en geestelijke vermogens. Zij verzocht achtereenvolgens vier artsen om een recept voor pentobarbital. Maar de artsen weigerden haar verzoek omdat een gedragscode dit zou beletten of uit vrees voor langdurige gerechtelijke procedures.

De lijn van de zaken *Haas* en *Koch* voortzettend, sprak het EHRM uit dat de wens van Gross om een middel te verkrijgen waarmee zij haar leven kon beëindigen, binnen de reikwijdte viel van haar recht op eerbiediging van haar privéleven krachtens artikel 8 EVRM.⁴⁸ Daarmee was nog niet gezegd dat Gross ook recht had om pentobarbital te verkrijgen, want artikel 8 EVRM garandeert, zoals de zaak *Pretty* al liet zien, geen absoluut recht. De vraag was dus of de inbreuk op haar privéleven kon worden gerechtvaardigd.

Voordat het zich over die vraag boog, voegde het Hof twee overwegingen toe. Beide gingen terug op oude jurisprudentie, maar waren niet eerder in de context van levensbeëindiging gebruikt. Allereerst riep het Hof in herinnering dat artikel 8 EVRM beoogt het individu te beschermen tegen *arbitrariness*, willekeurige inbreuken in de privacy. Daarnaast memoreerde het Hof dat er ook positieve verplichtingen zijn die inherent zijn aan een effectieve ‘eerbiediging’ van het privéleven. Zo kan het noodzakelijk zijn dat de Staat maatregelen treft om respect voor

45 EHRM 19 juli 2012, 497/09 (*Koch/Duitsland*), r.o. 43-50. In eerdere zaken lagen de feiten anders en kwam het Hof tot een tegenovergesteld oordeel, zie m.n. EHRM 26 oktober 2000, 48335/99 (*Sanlas Sanlas/Spanje*).

46 EHRM 19 juli 2012, 497/09 (*Koch/Duitsland*), r.o. 69-72.

47 In die zin ook Rb. Den Haag 14 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:13394, r.o. 5.21.

48 EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 60.

het privéleven in de betrekkingen tussen particulieren onderling te waarborgen. Daarbij kan het bijvoorbeeld gaan om juridische kaders en handhavingsmechanismen.⁴⁹

De reden van die zijstap werd duidelijk toen het Hof vervolgens aangaf dat de zaak van Gross vooral draaide om de vraag of de Staat toereikende richtsnoeren had opgesteld aan de hand waarvan artsen konden bepalen of zij pentobarbital mochten verstrekken. Daarmee volgde het Hof een heel andere benadering dan twee jaar eerder in de zaak *Haas*.⁵⁰ In de nationale rechtspraak werd wel verwezen naar medisch-ethische richtsnoeren voor de behandeling van patiënten aan het einde van hun leven. Maar deze richtsnoeren waren door een NGO opgesteld en hadden geen formele status. Bovendien waren de richtsnoeren alleen van toepassing op terminale patiënten, en dus niet op Gross. De onduidelijkheid die daarvan het gevolg was, had allicht een afschrikkend effect op artsen die anders wellicht geneigd zouden zijn geweest om Gross het gevraagde recept te verstrekken. Het gevolg was dat Gross in grote onzekerheid verkeerde:

'The Court concludes that the applicant must have found herself in a state of anguish and uncertainty regarding the extent of her right to end her life which would not have occurred if there had been clear, State-approved guidelines defining the circumstances under which medical practitioners are authorised to issue the requested prescription in cases where an individual has come to a serious decision, in the exercise of his or her free will, to end his or her life, but where death is not imminent as a result of a specific medical condition'.⁵¹

Het Hof voegde er meteen een overweging aan toe die menig wetgever ter harte mag nemen:

'The Court acknowledges that there may be difficulties in finding the necessary political consensus on such controversial questions with a profound ethical and moral impact. However, these difficulties are inherent in any democratic process and cannot absolve the authorities from fulfilling their task therein'.⁵²

Met vier stemmen tegen drie oordeelde het Hof aldus dat zich een schending van artikel 8 EVRM had voorgedaan.⁵³ Opgemerkt zij dat het Hof tot dit oordeel kon komen 'without in any way taking up a stance on the substantive contents of such guidelines'⁵⁴ – oftewel zónder te bepalen of Gross ook recht had om het door haar gewenste middel te verkrijgen. Het was immers

49 EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 61-62. Het Hof verwijst naar de aloude zaak van EHRM 26 maart 1985, 8978/80 (*X en Y/Nederland*).

50 EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 63, waar het Hof dat ook met zoveel woorden onderkent.

51 EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 66. Het Hof overweegt weliswaar dat de onduidelijkheid zou zijn weggenomen indien adequate richtlijnen door de Staat waren opgesteld, maar *vereist* dat laatste niet. Het is niet gebleken dat het EVRM zich verzet tegen de praktijk in bijvoorbeeld Nederland, waar de betrokken beroepsgroepen nadere regels stellen (zoals de KNMG/KNMP Richtlijn Uitvoering euthanasie en hulp bij zelfdoding, 2021). In de hierna te bespreken zaak EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 207, aanvaardde het Hof dat de behandelende arts handelde in overeenstemming met de deontologische regels, vastgesteld door de Nationale Raad van de Orde der artsen.

52 EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 66.

53 De drie *dissenting* rechters meenden dat het Zwitserse recht duidelijk genoeg was, en 'even accepting that the right to assisted suicide is recognised in Switzerland' Gross behoorde niet tot degenen die voor hulp bij zelfdoding in aanmerking kwamen. Daarbij benadrukten zij dat 'the States Parties to the Convention are a long way from reaching a consensus in this respect', en dus maken zij aanspraak op 'a considerable margin of appreciation'.

54 EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 69.

denkbaar dat er richtsnoeren worden opgesteld op grond waarvan zij niet hiervoor in aanmerking zou komen. Net als in de zaak *Koch* ging het Hof een inhoudelijk oordeel nadrukkelijk uit de weg.⁵⁵

Dat gezegd zijnde, kan toch worden gezegd dat de zaak *Gross* leidde tot de meest vooruitstrevende uitspraak van het Hof. De noodzaak van heldere regels en daaraan gekoppeld de oproep aan de wetgever om zijn verantwoordelijkheid te nemen; de aandacht voor de situatie van *Gross* als een niet-terminale patiënt; de erkenning dat haar wens om een levensbeëindigend middel te verkrijgen binnen de reikwijdte viel van haar rechten onder artikel 8 EVRM – het zijn stuk voor stuk elementen die ook in Nederland aandacht verdienen en nog steeds verdienen. Opvallend genoeg is juist deze zaak relatief onbekend gebleven.⁵⁶ In geen van de drie in paragraaf 6 te bespreken zaken wordt aandacht besteed aan de *Gross*-uitspraak.

5.4 *Lings/Denemarken* (2022)

Fast-forward naar 2022. De zaak *Lings* is heel anders van aard dan de voorafgaande. Hier werd een voorwaardelijke gevangenisstraf opgelegd aan een Deense arts die zich inzette voor legalisering van euthanasie en hulp en advies bij zelfdoding bood.⁵⁷

Lings richtte in 2015 de vereniging ‘Artsen voor euthanasie’ op. In dat kader plaatste hij de gids ‘Medicijnen geschikt voor zelfdoding’ op internet. De gids bevatte een handleiding, een lijst met regulier verkrijgbare medicijnen en een beschrijving van benodigde doses en combinaties. Een dergelijke publicatie was legaal onder het Deense recht.⁵⁸ In een radio-interview in 2017 verklaarde *Lings* dat hij een cliënt met een terminale longaandoening had geassisteerd bij zelfdoding. Daarop deed de Autoriteit voor patiëntveiligheid aangifte bij de politie. Dat leidde tot een vervolging van *Lings* wegens twee gevallen van hulp bij zelfdoding en een geval van poging daartoe. Uiteindelijk werd hij in 2019 – op 78-jarige leeftijd – veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van 60 dagen.

In Straatsburg beriep *Lings* zich op de vrijheid van meningsuiting, zoals gewaarborgd in artikel 10 EVRM. Daarmee onderscheidde deze zaak zich van de eerdere gevallen. *Lings* stelde dat hij slechts algemene informatie over zelfdoding had verstrekt, hetgeen legaal is in Denemarken zolang een uiting niet op specifieke personen is gericht. De Deense rechter had dat anders

55 De zaak had nog een opmerkelijk staartje. Op verzoek van Zwitserland werd de zaak voor een *rehearing* voorgelegd aan de Grote Kamer. In de aanloop naar de behandeling ontdekte Zwitserland min of meer bij toeval dat *Gross* al in 2011 was overleden. Ze had uiteindelijk een recept bemachtigd. Haar advocaat wist van niets – die had steeds via een vertrouwenspersoon met zijn cliënt gecommuniceerd, en die vertrouwenspersoon had op uitdrukkelijk verzoek van *Gross* niets gezegd tegen de advocaat die haar zaak in Straatsburg deed, in de hoop dat het EHRM gewoon uitspraak zou doen en dus jurisprudentie zou vormen waar toekomstige gevallen hun voordeel mee zouden kunnen doen. De Grote Kamer zag er een poging in het Hof te misleiden en verklaarde de zaak (met negen stemmen tegen acht!) alsnog niet-ontvankelijk. Daardoor is de hier besproken Kameruitspraak nooit in gezag van gewijsde gegaan. Zie EHRM (Grote Kamer) 30 september 2014, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 35.

56 Een uitzondering wordt gevormd door Advies van de Raad van State d.d. 9 december 2020 (gepubliceerd op 20 mei 2022), E13.20.0284/III (raadvanstate.nl), tekst behorend bij voetnoten 57-65.

57 EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*).

58 Het Hof vestigt er de nadruk op, in EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*), r.o. 58, dat de situatie in dit opzicht verschilde van de tijd dat in Ierland een absoluut verbod bestond om informatie te verstekken over de mogelijkheden om een abortus te ondergaan in het buitenland.

gezien, en voor een deel gaat de zaak *Lings* in Straatsburg dan ook over de vaststelling van de feiten: wat had Lings nu precies wel of niet gedaan en gezegd? Uiteindelijk wordt die vraag in het nadeel van Lings beantwoord: het Hof ziet geen reden om af te wijken van de bevindingen van de Deense rechter.

Drie elementen van de uitspraak zijn van bredere betekenis. Allereerst bevat het arrest een actueel overzicht van de wetgeving in twintig Europese landen op het gebied van euthanasie en hulp bij zelfdoding. In vier landen is euthanasie onder bepaalde omstandigheden mogelijk; hulp bij zelfdoding is in zeven landen toegestaan. In sommige landen zijn voorstellen aanhangig om de wetgeving aan te passen.⁵⁹

In de tweede plaats is het arrest van belang vanwege de rol die de *margin of appreciation* speelt in de analyse van het Hof. Het Hof noemt vier elementen die, ook in meer algemene zin, van invloed zijn op de omvang van de beoordelingsmarge voor de Staat: (1) de inzet van het geschil (een ruime *margin* is gepast als een zaak draait om een morele kwestie, zeker als het gaat om overtuigingen over de aard van het menselijk leven);⁶⁰ (2) de kwaliteit van zowel het parlementaire debat over de noodzaak van de betreffende regelgeving, als de rechterlijke beoordeling daarvan; (3) de mate waarin consensus bestaat onder de Verdragspartijen; en (4) de rol die het Hof inneemt ten opzichte van de Verdragspartijen. Wat dit laatste betreft wijst het Hof op het kort daarvoor in werking getreden Protocol 15. Dit protocol voegt een alinea toe aan de preambule van het EVRM, waarin de primaire verantwoordelijkheid van de Verdragspartijen voor de verwezenlijking van mensenrechten wordt benadrukt.⁶¹ Toegepast op het onderhavige geval leidt dat alles – in navolging van de eerdere jurisprudentie – tot een ruime *margin of appreciation*. Anno 2022 herhaalt het Hof de constatering dat ‘the Member States of the Council of Europe are far from having reached a consensus on this issue’.⁶²

In de derde plaats recapituleert het Hof zijn jurisprudentie over levensbeëindiging. Het recht op respect voor privéleven, zoals beschermd door artikel 8 EVRM, omvat het recht van een individu om te beslissen op welke wijze en wanneer zijn leven eindigt, indien hij in staat is zijn wil vrijelijk te bepalen en dienovereenkomstig te handelen. De jurisprudentie biedt echter geen

59 EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*), r.o. 26-32. Het Hof lijkt hierbij overigens geheel af te gaan op informatie die de Deense regering in *Lings* had verstrekt (r.o. 27). In het eerdere arrest EHRM 19 juli 2012, 497/09 (*Koch/Duitsland*), r.o. 26 maakte het Hof melding van *comparative research*, zonder bronvermelding. In EHRM 20 januari 2011, 31322/07 (*Haas/Zwitserland*), r.o. 29, van een jaar eerder, maakte het Hof gewag van ‘The research conducted by the Court’. Het blijft dus wat onzeker in hoeverre de overzichten accuraat zijn.

60 Het Hof verwijst hier naar zijn eerdere uitspraak EHRM 29 oktober 1992, 14234/88 (*Open Door and Dublin Well Woman/Ierland*), r.o. 68. De overweging is begrijpelijk, maar de vergelijking gaat mank. De zaak *Open Door* draaide om het Ierse abortusverbod en het daaruit voortvloeiende verbod om informatie te verstrekken over mogelijkheden om in het buitenland een abortus te ondergaan. De Ierse regering trachtte dat verbod te rechtvaardigen met een beroep op de ‘rechten van anderen’ (namelijk van het ongeboren kind). Het Hof ging daar niet in mee, en meende dat de bescherming van goede zeden (*morals*) de toepasselijke grond was (zie r.o. 63). Daarin verschilt *Open Door* diametraal van euthanasie-zaken: hier aanvaardt het Hof juist wél dat een verbod is ingegeven door de wens de ‘rechten van anderen’ te beschermen, en niet dat het gaat om de bescherming van goede zeden (‘*morals*’). EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*).

61 EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*), r.o. 40-44.

62 EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*), r.o. 60, zie ook r.o. 58. Het Hof herhaalt hier letterlijk de arresten EHRM 20 januari 2011, 31322/07 (*Haas/Zwitserland*), r.o. 55 en EHRM 19 juli 2012, 497/09 (*Koch/Duitsland*), r.o. 70, van tien jaar eerder.

grondslag voor de stelling dat het EVRM een recht op hulp bij zelfdoding beschermt.⁶³ Het Hof heeft evenmin een recht erkend op het delen van informatie of het bieden van hulp die verder gaat dan het verspreiden van algemene informatie over zelfdoding.⁶⁴ Omdat Lings is vervolgd voor het verlenen van hulp bij zelfdoding aan specifieke personen door specifieke handelingen, oordeelt het Hof dat deze zaak niet ziet op het recht om informatie te verschaffen aan anderen die op grond van het EVRM recht zouden hebben deze informatie te ontvangen.

Voor de Nederlandse situatie brengt het arrest *Lings* niet veel nieuws. In Nederland is het aanwezig hebben of invoeren van middelen als pentobarbital strafbaar gesteld, en de Staat tracht de vrije beschikbaarheid van dergelijke middelen actief tegen te gaan. Een organisatie als Coöperatie Laatste Wil mag geen informatie verstrekken over bedrijven of websites die deze middelen leveren. Voor zover de organisatie haar leden informeert over 'laatstewilmiddelen', beperkt zij zich tot middelen die legaal verkregen kunnen worden; geneesmiddelen vallen daar niet onder.⁶⁵ In dit opzicht is de Nederlandse praktijk dus strenger dan de Deense, maar het arrest *Lings* biedt geen aanknopingspunten voor de stelling dat het EVRM Nederland ertoe verplicht dit beleid te versoepelen.

5.5 *Mortier/België* (2022)

Werd in de voorgaande zaken geklaagd over de onmogelijkheid om het levenseinde naar eigen inzichten te bepalen, in de zaak *Mortier* was de situatie omgekeerd. De moeder van Mortier, die gedurende veertig jaar aan een chronische depressie had geleden, had in 2012 euthanasie ondergaan. Mortier was niet bij de procedure betrokken geweest en stelde in Straatsburg dat de Belgische euthanasiepraktijk onvoldoende bescherming bood aan het recht op leven (artikel 2 EVRM). Daarmee werd het Europees Hof voor het eerst gevraagd uitspraak te doen over de verenigbaarheid van euthanasie met het EVRM. Opgemerkt zij dat het Hof zich in deze zaak niet hoefde uit te spreken over het bestaan van *een recht op* euthanasie; het ging er uitsluitend om of de euthanasie, zoals toegepast op de moeder van Mortier, verenigbaar was met het EVRM.⁶⁶

Het Hof meent dat het bij zijn uitleg van artikel 2 EVRM rekening moet houden met het recht op eerbiediging van het privéleven en het beginsel van de persoonlijke autonomie die door artikel 8 EVRM worden beschermd. Het Hof herhaalt de formulering van de eerdere zaken *Haas*, *Koch* en *Gross*, dat artikel 8 EVRM ook het recht omvat om te beslissen hoe en wanneer het leven eindigt. De decriminalisering van euthanasie is bedoeld, aldus het Hof, om personen

63 Die enigszins omslachtige formulering ('There is no support in the Court's case-law, however, for concluding that a right to assisted suicide exists under the Convention', EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*), r.o. 52) biedt wel een opening voor de toekomst. De jurisprudentie kan immers veranderen. Een alternatieve formulering als 'No right to assisted suicide exists under the Convention' had dat perspectief niet geboden.

64 EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*), r.o. 52.

65 Zie ook 'Wat doen we wel of niet?', <https://laatstewil.nu/menselijk-levenseinde/wat-doen-we-wel-en-wat-niet/>.

66 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 127. De uitspraak is vooralsnog alleen in het Frans beschikbaar. Mortier beriep zich overigens ook op een schending van artikel 8 EVRM, omdat hij pas achteraf zou hebben gehoord dat zijn moeder was overleden. Gezien de feitelijke toedracht achtte het Hof deze klacht ongegrond. Daarnaast stelde hij, dit keer met succes, dat de behandeling van zijn klacht te lang had geduurd. Beide elementen blijven hier verder buiten beschouwing.

een vrije keuze te geven om een in hun ogen onwaardig en schrijnend levenseinde te vermijden.⁶⁷ Hoewel aan artikel 2 EVRM geen recht op sterven kan worden ontleend, zoals het Hof al in *Pretty* bepaalde, kan – en *déze* overweging is nieuw – het recht op leven ook weer niet zodanig worden uitgelegd dat het de decriminalisering van euthanasie op voorhand verbiedt.⁶⁸

Wel moet de decriminalisering van euthanasie gepaard gaan met passende en adequate waarborgen om misbruik te voorkomen en het recht op leven te beschermen. Het Hof verwijst hierbij naar het standpunt van het VN-Mensenrechtencomité dat euthanasie op zich geen inmenging in het recht op leven vormt, indien zij gepaard gaat met solide juridische en institutionele waarborgen om ervoor te zorgen dat het medisch personeel zich voegt naar de vrije, geïnformeerde, uitdrukkelijke en ondubbelzinnige beslissing van de betrokkene, zodat deze wordt beschermd tegen druk en misbruik.⁶⁹

Het Hof memoreert nog maar weer eens dat complexe juridische, sociale, morele en ethische vragen rijzen als gesproken wordt over de zorg aan het einde van het leven, en met name euthanasie. Opvattingen lopen sterk uiteen; er bestaat onder de Verdragspartijen geen consensus over het recht van een individu om te beslissen hoe en wanneer zijn of haar leven moet worden beëindigd. Op dit gebied moet de staten dan ook een *margin of appreciation* worden gelaten. Deze is echter niet onbeperkt en het Hof blijft bevoegd om de naleving van de uit artikel 2 EVRM voortvloeiende verplichtingen te toetsen. Daarbij zal het Hof rekening houden met de volgende factoren: (i) de inrichting van het wettelijke kader voor pre-euthanasieprocedures; (ii) de naleving van dat kader in het concrete geval; en (iii) de kwaliteit van het toezicht achteraf.

Wat volgt is een gedetailleerde beoordeling van het Belgische stelsel en de toepassing daarvan in het geval van de moeder van Mortier. Het voert te ver om die beoordeling hier in detail te analyseren. Kort gezegd oordeelt het Hof, met vijf stemmen tegen twee, dat de Belgische wetgeving voldoende waarborgen bevat.⁷⁰ Daarbij benadrukt het Hof dat het van groot belang is dat euthanasie bij niet-terminaal lijden, zoals in het geval *Mortier* aan de orde was, in België aan nog striktere voorwaarden is gekoppeld.⁷¹

In casu was de euthanasie conform de regels uitgevoerd; in dit opzicht was artikel 2 EVRM niet geschonden. Vermeldenswaard is in dat verband nog wel de klacht van Mortier dat er nauwe banden bestonden tussen de behandelend arts, die de euthanasie later ook zou uitvoeren, en de collega's die tevoren waren geraadpleegd voor een *second opinion*. De Belgische wet vereist dat deze tweede arts onafhankelijk is, zowel ten opzichte van de betrokkene als van de hoofdarts, en bekwaam ten aanzien van de betrokken pathologie. In casu waren zowel de behandelend arts als de geraadpleegde artsen lid van dezelfde vereniging, LevensEinde InformatieForum (LEIF). Het Hof benadrukt dat artikel 2 EVRM niet alleen vereist dat hiërarchische of institutionele banden ontbreken, maar ook dat de geraadpleegde artsen *de facto* onafhankelijk zijn.⁷² In het onderhavige geval ziet het Hof echter geen probleem. Feit was dat een groot aantal artsen een door de vereniging LEIF aangeboden opleiding had gevolgd. In die context volstond het

67 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 137.

68 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 138.

69 General observations No. 36 van de VN-Mensenrechtencomité (3 september 2019), on *article 6: the right to life*, par. 9, aangehaald in EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 69.

70 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 155-156.

71 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 148, 153: '(...) la loi doit prévoir des garanties renforcées' (...) 'la Cour attache beaucoup d'importance au fait que des garanties supplémentaires soient prévues'.

72 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 162.

feit dat de geraadpleegde artsen lid waren van dezelfde vereniging, bij gebreke van andere aanwijzingen, niet als bewijs van een gebrek aan onafhankelijkheid.

Wél had het EHRM kritiek op de samenstelling en werkwijze van de Belgische Federale Controle- en Evaluatiecommissie Euthanasie (FCEE). De toezichthoudende organen mogen in geen geval geneigd zijn om schendingen van het leven ongestraft te laten.⁷³ Dat is onmisbaar om het vertrouwen van het publiek te bewaren, de rechtsstaat te onderhouden, en de schijn te vermijden dat illegale handelingen worden getolereerd. Zeker indien, zoals in België, wordt gekozen voor een beoordeling van euthanasiegevallen die uitsluitend achteraf plaatsvindt, dan moet het toezicht bijzonder rigoureuus zijn om aan de eisen van artikel 2 EVRM te voldoen.⁷⁴ Op zich hoeft niet te worden getwijfeld aan de deskundigheid en onafhankelijkheid van de leden van de FCEE. Maar in het onderhavige geval maakte de arts die de euthanasie had uitgevoerd, zelf deel uit van de controlecommissie. Omdat de FCEE alle casus anoniem bespreekt, teneinde persoonsgegevens te beschermen, is het niet gegarandeerd dat een betrokken arts zich terugtrekt uit de beraadslagingen zodra hij merkt dat een door hemzelf behandeld geval voorligt. In dit opzicht constateert het Hof unaniem een schending van artikel 2 EVRM. Dat probleem werd overigens al binnen tien dagen opgelost: de FCEE liet in een reactie op het arrest *Mortier* weten dat ieder dossier voortaan de namen van de betrokken artsen zou bevatten.⁷⁵ In de Belgische literatuur is daar met instemming op gereageerd, met de toevoeging dat de Nederlandse praktijk als voorbeeld kan dienen.⁷⁶

De relevantie van deze zaak voor de Nederlandse rechtspraak is evident. Cruciaal is dat, naar het oordeel van het Hof, artikel 2 EVRM niet op voorhand in de weg staat aan de decriminalisering van euthanasie. De ruimte ontbreekt hier voor een nauwgezette toets, maar de conclusie mag toch wel zijn dat de WTL Straatsburg-*proof* lijkt. Zolang de hand wordt gehouden aan alle zorgvuldigheidseisen, valt uit de zaak *Mortier* geen aanwijzing af te leiden dat de Nederlandse praktijk zou moeten worden teruggedraaid of beperkt. Daarentegen zal degene die pleit voor versoepeling van de geldende procedures – zoals de mogelijkheid dat, naast artsen, ook andere hulpverleners bevoegd moeten zijn hulp bij zelfdoding te verrichten – terdege rekening moeten houden met de nadruk die het Hof ook in *Mortier* legt op strikte waarborgen en voorwaarden.

6 Nationale rechters en artikel 8 EVRM: drie recente uitspraken

Zoals in paragraaf 2 werd opgemerkt, bindt een uitspraak van het EHRM strikt genomen alleen de partijen in de voorliggende zaak. Maar de algemene beginselen die uit de afzonderlijke uitspraken kunnen worden afgeleid, zijn van invloed op alle Verdragspartijen. Dat geldt zeker voor Nederland, waar het al sinds lang is aanvaard dat ons land gebonden is aan het EVRM zoals uitgelegd door het Europees Hof. Nu nationale rechters in Duitsland, Oostenrijk en

73 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 169: 'Les juridictions nationales ne doivent en aucun cas être disposées à laisser impunies des atteintes à la vie'.

74 EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 171: '(...) ce contrôle doit être effectué de manière particulièrement rigoureuse'.

75 Zie F. Bouhon & C. Séaux, 'Euthanasie: un regard globalement favorable de la Cour européenne des droits de l'homme', *Jurisprudence de Liège, Mons et Bruxelles* 2023, p. 193-204, op p. 203.

76 Zie M. de Hert, S. Loos & K. Van Assche, 'Euthanasia of a person with a psychiatric disorder does not violate the European Convention on Human Rights (*Mortier/Belgium* [no. 78017/17])', *European Psychiatry* 2022, 80, p. 1-2.

Nederland in de afgelopen twee jaar uitspraken hebben gedaan die specifiek betrekking hadden op de thematiek van het zelfgekozen levenseinde, is het interessant om na te gaan hoe hun oordelen zich verhouden tot de Straatsburgse rechtspraak. We staan kort bij elke uitspraak stil.

6.1 Duitsland: ‘Recht auf selbstbestimmtes Sterben’

Op 26 februari 2020 deed het Duitse constitutionele hof, het *Bundesverfassungsgericht*, een uitvoerige uitspraak over het recht om te sterven.⁷⁷ Kort gezegd erkende het Duitse Hof het recht op een zelfgekozen dood: dit recht maakt onderdeel uit van het algemene persoonlijkheidsrecht, dat in artikel 2 van de Duitse Grondwet is opgenomen en uitdrukking geeft aan het beginsel van persoonlijke autonomie. Dit ‘Recht auf selbstbestimmtes Sterben’ omvat de vrijheid van een ieder om zijn eigen leven te beëindigen. Indien een individu hiertoe besluit op basis van de manier waarop hij de kwaliteit van leven en een zinvol bestaan persoonlijk definieert, moeten de Staat en de samenleving dat besluit in beginsel respecteren als een uiting van persoonlijke autonomie en zelfbeschikking. De vrijheid om zichzelf het leven te ontnemen omvat ook de vrijheid om daarbij hulp te zoeken en, indien aangeboden, gebruik te maken van door derden verleende hulp voor dit doel.

De aanleiding voor de zaak was de Duitse wet van 2015 die een strafrechtelijk verbod introduceerde voor ‘bedrijfsmatige’ (*geschäftsmäßigen*) hulp bij zelfdoding. Een aantal ernstig zieke patiënten, artsen en organisaties stelden dat dit verbod ongrondwettig was. Het Duitse hof was dat in essentie met hen eens: de strafbaarstelling maakte toegang tot hulp bij zelfdoding *de facto* onmogelijk. Weliswaar heeft de Staat ook de plicht om het leven te beschermen, en kan het gerechtvaardigd zijn om daar het strafrecht voor in te zetten, maar degelijke maatregelen mogen de uitoefening van grondwettelijk beschermde rechten niet onmogelijk maken.

Het oordeel van het Duitse hof was primair gebaseerd op een interpretatie van de eigen grondwet. Aan het einde van de redenering gekomen, constateerde het Duitse hof dat zijn beslissing in overeenstemming was met de Straatsburgse rechtspraak ter zake.⁷⁸ Daarbij verwees het met name naar de zaken *Pretty* en *Haas*.

6.2 Oostenrijk: ‘Recht auf ein menschenwürdiges Sterben’

Enkele maanden later, in december 2020, volgde een relevante uitspraak van het Oostenrijkse constitutionele hof, het *Verfassungsgerichtshof*.⁷⁹ In Oostenrijk lagen de zaken anders: hier gold een onvoorwaardelijk strafrechtelijk verbod op hulp bij zelfdoding. Het constitutionele hof beoordeelt dit verbod op basis van een redenering die, anders dan in de Duitse zaak, mede op het EVRM is gebaseerd. Het hof noemt met name de zaken *Pretty*, *Koch* en *Haas*.⁸⁰

77 BVerfG 26 februari 2020, zaak 2 BvR 2347/15 e.a. Op de website van het Hof, www.bundesverfassungsgericht.de, is een Engelse vertaling van grote delen van de uitspraak beschikbaar.

78 BVerfG 26 februari 2020, zaak 2 BvR 2347/15, r.o. 302-305.

79 VfGH 11 december 2020, zaak G 139/2019-71. De website van het Hof, www.vfgh.gv.at, bevat een uitvoerige Engelstalige samenvatting van de uitspraak.

80 VfGH 11 december 2020, zaak G 139/2019-71, p. 77-79, randnummers 67-71.

In lijn met wat hierboven al over deze zaken is gezegd, constateert het Oostenrijkse Hof dat artikel 8 EVRM het recht omvat om zelf te beslissen hoe en wanneer het leven zal eindigen, mits de betrokkene in staat is zijn eigen vrije wil te bepalen en dienovereenkomstig te handelen. Daarbij is van belang dat bescherming wordt geboden tegen overhaaste beslissingen en om misbruik te voorkomen.

Vertretpunt voor het Oostenrijkse hof is het recht op vrije zelfbeschikking – dat het overigens afleidt uit de eigen grondwet en niet uit het EVRM. Dit zelfbeschikkingsrecht omvat niet alleen het recht om het eigen leven in te richten, maar ook het recht om in waardigheid te sterven.⁸¹ Het laatstgenoemde recht ziet zowel op het besluit en de handeling van de persoon die zijn leven wil beëindigen, als op het recht om de hulp van een derde in te roepen. De betrokkene kan immers op verschillende manieren afhankelijk zijn van deze hulp om daadwerkelijk uitvoering te geven aan zijn beslissing om zijn leven te beëindigen op de door hem gekozen wijze.⁸² Tegen die achtergrond oordeelt het constitutionele hof dat het verbod op hulp bij zelfdoding in strijd is met de Oostenrijkse grondwet. Het constitutionele hof geeft daarbij nadrukkelijk aan dat het bestaande verbod op het *aanzetten tot zelfdoding* wél in stand blijft.

6.3 Nederland: Coöperatie Laatste Wil

Op 12 december 2022 deed de rechtbank Den Haag uitspraak in de zaak van Coöperatie Laatste Wil (CLW). Zoals in de inleiding al is aangegeven, betoogt CLW dat de Staat onrechtmatig handelt door het verbod op hulp bij zelfdoding onverkort te handhaven. Bij de beoordeling van die claim citeert de rechtbank uitvoerig uit de Straatsburgse jurisprudentie.⁸³ Van de in deze bijdrage besproken zaken blijft de zaak *Gross* echter ongenoemd.⁸⁴ Ook *Mortier/België* komt niet aan bod, maar die uitspraak is van 4 oktober 2022, en was allicht nog niet bekend ten tijde van de hoorzitting voor de rechtbank (10 oktober 2022).

Dat gezegd zijnde valt er – bij alle teleurstelling aan de zijde van CLW over de uitkomst van de zaak⁸⁵ – niet veel af te dingen op de wijze waarop de rechtbank de Straatsburgse jurisprudentie samenvat, en evenmin op de conclusies die zij daar uit trekt. Nu het niet is uitgesloten dat er een hoger beroep zal volgen, kunnen we hier met een korte schets volstaan. Met artikel 294, tweede lid, Sr en de daaraan gekoppelde procedure van de WTL heeft de Staat, aldus de rechtbank, een zorgvuldig evenwicht getroffen tussen de bescherming van het recht op leven (artikel 2 EVRM) en de bescherming van het recht op eerbiediging van het privéleven (artikel 8 EVRM). Daarbij heeft de Staat de aanzienlijke beoordelingsruimte waarover hij in dit geval beschikt, niet overschreden. Uit de Straatsburgse rechtspraak volgt niet dat er een positieve verplichting bestaat om toegang tot middelen te verschaffen teneinde een waardige zelfdoding te faciliteren.

81 VfGH 11 december 2020, zaak G 139/2019-71, p. 77, randnummer 65: 'Dieses Recht auf freie Selbstbestimmung umfasst sowohl das Recht auf die Gestaltung des Lebens als auch das Recht auf ein menschenwürdiges Sterben'.

82 VfGH 11 december 2020, zaak G 139/2019-71, p. 80, randnummer 74.

83 Rb. Den Haag 14 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:13394, r.o. 5.7-5.14.

84 Ik heb uiteraard geen verklaring voor die omissie. Een mogelijke (maar minder voor de hand liggende) verklaring is dat de Kameruitspraak in die zaak nooit in gezag van gewijsde gegaan. Zie EHRM (Grote Kamer) 30 september 2014, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*), r.o. 35.

85 Zie 'Uitspraak van het proces', <https://laatstewil.nu/uitspraak/>, geraadpleegd 22 februari 2023.

De rechtbank erkent daarbij dat niet iedereen in aanmerking komt voor hulp bij zelfdoding onder de WTL:

‘Personen bij wie geen sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden met een (overwegend) medische grondslag ... vallen (in de woorden van de eisers) ‘tussen wal en schip’. (...) De vraag of eenieder die vrijwillig en weloverwogen tot het besluit komt het eigen leven te beëindigen, ook zonder dat sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden, hulp bij zelfdoding moet kunnen krijgen ... – en zo ja onder welke voorwaarden dat dan zou moeten – moet door de wetgever worden beantwoord. Het debat over het initiatiefwetsvoorstel dat daarover is ingediend en waarover de Raad van State een negatief advies heeft gegeven, moet nog worden gevoerd’.⁸⁶

Al met al verwerpt de rechtbank het betoog van CLW. Eén element in de redenering van de rechtbank verdient nog onze aandacht. CLW had – correct – betoogd dat het EVRM, zoals uitgelegd door het Europese Hof, minimumnormen stelt en dat het verdragsstaten vrij staat om meer bescherming te bieden dan die minimumnormen. Ik denk niet dat de Staat onrechtmatig handelt, alleen maar omdat hij geen gebruik maakt van die ruimte. Daarnaast kan, in een situatie waarin grondrechten botsen, méér bescherming voor het ene recht al gauw leiden tot minder bescherming voor het andere recht – en met dat laatste kan dan toch weer een probleem onder het EVRM ontstaan. Maar de rechtbank reageert anders: zij overweegt dat de nationale rechter zich bij zijn uitleg van de bepalingen van het EVRM *moet* richten naar de rechtspraak van het EHRM:

‘De rechtbank *mag* aan het in artikel 8 EVRM opgenomen recht op eerbiediging van het privéleven dus geen afwijkende uitleg geven dan de uitleg die volgt uit de gevestigde rechtspraak van het EHRM’.⁸⁷

Zoals het hier is geformuleerd, is dat standpunt niet goed te volgen. Uiteraard mag een verdragspartij niet *in negatieve zin* afwijken van de gevestigde rechtspraak van het EHRM, maar dat is in deze zaak niet aan de orde. De opvatting dat een rechter niet méér bescherming mag bieden dan het EHRM vereist, volgt niet uit de positie van het EVRM als gemeenschappelijk minimum van het Europese stelsel van mensenrechtenbescherming, en valt evenmin te rijmen met zaken als *Urgenda* waarin de Nederlandse rechter doelbewust een ruimere uitleg van het EVRM volgt.⁸⁸

7 Conclusies

86 Rb. Den Haag 14 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:13394, r.o. 5.27-5.28.

87 Rb. Den Haag 14 december 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:13394, r.o. 5.30.

88 De rechtbank onderbouwt haar standpunt met een verwijzing naar een uitspraak HR 16 december 2016, ECLI:NL:HR:2016:2888, r.o. 3.3.3. Daarin vervolgde de Hoge Raad: ‘Weliswaar laat art. 53 EVRM de verdragsstaten de vrijheid om verdergaande bescherming te bieden dan voortvloeit uit de bepalingen van het EVRM, maar de art. 94 en 120 Grondwet brengen mee dat de Nederlandse rechter (bepalingen uit) een wet in formele zin slechts buiten toepassing mag laten indien toepassing van die wet niet verenigbaar is met een ieder verbindende bepalingen van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties. Gelet op hetgeen zojuist is overwogen kan een zodanige onverenigbaarheid echter niet worden aangenomen op grond van een uitleg door de nationale – Nederlandse – rechter van het begrip eigendom in art. 1 EP die afwijkt van de gevestigde rechtspraak van het EHRM met betrekking tot die verdragsbepaling’. Het gaat in deze zaak uit 2016 dus om het buiten toepassing laten van een wet in formele zin. Dat is niet waar Coöperatie Laatste Wil om vraagt.

Uiteraard valt er over dit onderwerp nog veel meer te zeggen. Maar we hebben toch genoeg informatie bijeen gebracht om antwoord te geven op de vraag in hoeverre het EHRM ruimte laat, of verlangt, voor een zelfgekozen levenseinde. In essentie laat de Straatsburgse jurisprudentie zich terugbrengen tot twee polen. Aan de ene kant verplicht het EVRM de Verdragspartijen niet om euthanasie of hulp bij zelfdoding mogelijk te maken. Aan de andere kant staat het een Verdragspartij vrij om dat wél te doen, mits er wordt voorzien in een adequaat juridisch kader dat verzekert dat de betrokkene weloverwogen en uit vrije wil tot zijn besluit komt.

Bij een wat meer gedetailleerde beschouwing vallen de volgende punten op:

- a) Het Hof heeft – eerst voorzichtig (*Pretty*), daarna expliciet (*Haas e.v.*) – erkend dat een ieder het recht heeft, op grond van artikel 8, eerste lid, EVRM, om te beslissen op welke wijze en op welk moment zijn leven eindigt, op voorwaarde dat de betrokkene in staat is vrijelijk zijn wil te bepalen en daarnaar te handelen. Dat recht kan echter beperkt worden indien aan de voorwaarden van artikel 8, tweede lid, EVRM is voldaan.
- b) Het Hof heeft ook erkend, zij het pas in 2022 (*Mortier*), dat het recht op leven (artikel 2 EVRM) de decriminalisering van euthanasie niet op voorhand verbiedt.
- c) Maar het Hof houdt de voet op de rem. Het benadrukt bij iedere voorkomende gelegenheid dat misbruik en ondoordachte handelingen moeten voorkomen. Op grond van artikel 2 EVRM zijn de autoriteiten verplicht, aldus het Hof in *Haas*, te verhinderen dat een individu zijn leven beëindigt indien hij daar niet uit vrije wil en met volledig begrip voor de situatie toe heeft besloten. Van de eerste zaak, *Pretty*, tot de meest recente zaak, *Mortier*, hamert het Hof op het grote belang van strikte waarborgen en voorwaarden. Het Hof betreft de volgende factoren bij zijn beoordeling: (i) de inrichting van het wettelijke kader; (ii) de naleving van dat kader in het concrete geval; en (iii) de kwaliteit van het toezicht achteraf. Als euthanasie kan worden toegepast bij niet-terminaal lijden, dienen nog striktere voorwaarden te gelden.
- d) Nog in 2022 (*Lings*) herhaalde het Hof dat zijn jurisprudentie geen grondslag biedt voor de stelling dat het EVRM een recht op hulp bij zelfdoding beschermt. In de huidige rechtspraak is evenmin een recht erkend op het delen van informatie of het bieden van hulp die verder gaat dan het verspreiden van algemene informatie over zelfdoding.
- e) De meeste klagers waren niet succesvol in Straatsburg. En in de zaken waarin het Hof wél een schending van het EVRM constateerde (*Koch en Gross*), was er een procedureel probleem – het Hof ging nadrukkelijk een inhoudelijk oordeel uit de weg.
- f) Die terughoudendheid hangt er nauw mee samen, aldus het Hof, dat er geen consensus bestaat over dit onderwerp tussen de lidstaten van de Raad van Europa. Het Hof laat de Staat consequent een ruime *margin of appreciation* om deze materie te regelen. Die *margin* zal allicht wrevel opwekken bij degenen die een meer doortastende houding van het Hof verwachten, in de hoop dat daarmee meer bescherming wordt geboden aan het recht om zelf over het levenseinde te beschikken. Maar die *margin* beschermt tegelijkertijd ook het wettelijke stelsel in landen als Nederland en België – die nog altijd veruit in de minderheid zijn in Europa. Ook binnen het Hof leven er kennelijk nog aanzienlijke reserves ten aanzien

van euthanasie en hulp bij zelfdoding, getuige bijvoorbeeld de twee dissenters in de zaak *Mortier*.⁸⁹

- g) De keerzijde van die *margin* is dat hier dan ook een taak voor de wetgever ligt. *Als* een land ruimte wil bieden voor het recht op een zelfgekozen dood, dan is het de wetgever die de legitimatie heeft, maar daarmee ook de plicht, om een regeling vast te stellen die kan rekenen op maatschappelijk draagvlak. Hoe lastig dat ook is, aldus het EHRM in *Gross*.
- h) Uiteraard kan de rechter daarbij het voortouw nemen. Recent hebben de hoogste – constitutionele – rechters in Duitsland en Oostenrijk het recht op een zelfgekozen dood erkend, inclusief de vrijheid om hulp bij zelfdoding te zoeken en effectieve toegang te hebben tot de bijstand die derden bereid zijn te verlenen.

Op grond van de *Mortier*-uitspraak valt – twintig jaar na de inwerkingtreding van de WTL – aan te nemen dat het huidige Nederlandse stelsel, dat in veel opzichten vergelijkbaar is met het Belgische, Straatsburg-*proof* is. Ik zie niet in hoe uit de bestaande jurisprudentie een verplichting valt af te leiden om de Nederlandse praktijk terug te draaien of te beperken, zo lang aan alle zorgvuldigheidseisen wordt voldaan.

Laat de rechtspraak van het EHRM ook ruimte om de Nederlandse praktijk nog verder te ontwikkelen? Wie pleit voor een versoepeling van de geldende procedures – zoals de mogelijkheid dat, naast artsen, ook andere hulpverleners bevoegd moeten zijn hulp bij zelfdoding te verrichten – zal terdege rekening moeten houden met de gestage Straatsburgse nadruk op strikte waarborgen en voorwaarden. Wellicht zijn er minder Straatsburgse obstakels voor een uitbreiding van de kring van degenen die in aanmerking komen voor euthanasie of hulp bij zelfdoding. Enige steun daarvoor kan worden gevonden in het arrest *Mortier*.⁹⁰ Daarnaast hebben de constitutionele rechters in Duitsland en Oostenrijk op basis van het nationale recht volmondig aanvaard dat eenieder aanspraak maakt op het recht op een zelfgekozen dood, en daar een aantal praktische consequenties aan verbonden – en vervolgens de stelling verdedigd dat deze uitkomst in overeenstemming is met het EVRM. Dat maakt nadere bestudering van die uitspraken en de gebruikte argumentatie de moeite waard.

Bij een discussie over mogelijke verruiming van de Nederlandse praktijk verdienen enkele overwegingen nog aandacht.

- i) de zaak *Pretty* is natuurlijk bekend, maar wordt eigenlijk alleen maar aangehaald in verband met de artikelen 2 en 8 EVRM. Daar ligt ook de kern. Maar het argument gebaseerd op het verbod van discriminatie (artikel 14 EVRM) verdient nadere beschouwing. Een regeling die onvoldoende rekening houdt met de bijzondere situatie waarin sommigen zich bevinden

⁸⁹ In EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*) oordeelde het Hof met vijf stemmen tegen twee dat de Belgische euthanasiepraktijk in essentie verenigbaar was met het EVRM. De Spaanse rechter en de Cypriotische rechter stemden tegen. Het is uiteraard een kwestie van gissen, maar hoe zou de zaak zijn afgelopen als bv. de Poolse en de Griekse rechters deel hadden uitgemaakt van de kamer, in plaats van de Zwitserse en de Luxemburgse rechters?

⁹⁰ EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*), r.o. 153: 'la Cour attache beaucoup d'importance au fait que des garanties supplémentaires soient prévues pour les cas, tels que celui de la mère du requérant, qui concernent des souffrances psychiques et où le décès n'interviendra pas à court terme ...'. Hulp bij zelfdoding in een dergelijke zaak is dus niet op voorhand onverenigbaar met het EVRM. Onduidelijk is of de eis van ondragelijk lijden hier ook geldt.

- en die dus ongelijke gevallen gelijk behandelt – behoeft een afzonderlijke rechtvaardiging. Mogelijk biedt ook Protocol 12 aanknopingspunten voor een vergelijkbare redenering. Het huidige Nederlandse recht beschermt weliswaar geen ‘recht om te sterven’, maar er valt toch iets uit te leggen als de ene groep mensen wél in staat is hun wens het leven te beëindigen binnen de kaders van de WTL te realiseren, terwijl de andere groep mensen, die een persisterende wens tot levensbeëindiging heeft die niet (uitsluitend) is ingegeven door een medische oorzaak, die mogelijkheid niet heeft en, in de woorden van CLW, ‘buiten de boot valt’.
- ii) In de recente Duitse en Oostenrijkse uitspraken speelde het recht op zelfbeschikking een centrale rol. Daarin ligt een verschil met de WTL in Nederland. Dat valt goed te verklaren vanuit de ontstaansgeschiedenis van de wet, die toch vooral is ingegeven door de jurisprudentie van de jaren ‘90 over de positie van de arts die zich geconfronteerd ziet met botsende verplichtingen ten aanzien van zijn patiënt. Zou het Nederlandse debat niet kunnen profiteren van een meer principiële discussie over inhoud en reikwijdte van het individuele recht op zelfbeschikking? Voor die gedachte, geïnspireerd door de recente Duitse en Oostenrijkse uitspraken, pleit ook het feit dat het EHRM in de jaren na *Pretty* geleidelijk is overgegaan tot erkenning van het recht op zelfbeschikking.
- iii) Redenerend vanuit het recht op zelfbeschikking, dringt ook het thema van de effectiviteit zich op. Het is één ding om een recht op zelfdoding te erkennen; het is iets anders om het daadwerkelijk te kunnen uitoefenen. Dat veronderstelt recht om hulp te zoeken (aldus het Oostenrijkse constitutionele hof in 2020); feitelijke toegang tot een hulpverlener die bevoegd is de benodigde middelen te verstrekken (*Haas*); heldere regels (*Gross*); toegang tot relevante informatie (*Lings*); geen wettelijke obstakels die toegang tot hulp bij zelfdoding *de facto* onmogelijk maken (het Duitse constitutionele hof in 2020).

Ter afsluiting nog één opmerking. Het debat, met alle voors en tegens, zal in Nederland ongetwijfeld worden voortgezet. Maar het wordt natuurlijk ook in Straatsburg gevoerd. De mogelijkheid bestaat om schriftelijk te interveniëren in lopende procedures voor het EHRM. Het valt op dat daarvan steeds meer gebruik wordt gemaakt – en dan vooral door *pro-life*-organisaties die principieel gekant zijn *tegen* iedere mogelijkheid het leven in eigen regie te beëindigen.⁹¹ Dat is hun goed recht, maar het Hof zou allicht gebaat zijn bij een meer evenwichtige voorlichting.

91 De Zwitserse vereniging Dignitas, die hulp bij zelfdoding faciliteert, is de grote uitzondering: die intervenueert vrijwel steeds. Dat begon al in EHRM 20 januari 2011, 31322/07 (*Haas/Zwitserland*). Daarna intervenueerde die in EHRM 19 juli 2012, 497/09 (*Koch/Duitsland*), naast Dignitas, ‘*Aktion Lebensrecht für alle e. V. (AlfA)*, an association based in Germany dedicated to the protection of the sanctity of human life from conception to natural death, represented by the Alliance Defense Fund,’ (aldus het Hof zelf, r.o. 6). In EHRM 14 mei 2013, 67810/10 (*Gross/Zwitserland*): ‘Alliance Defending Freedom (formerly known as the Alliance Defense Fund), an association based in the United States of America dedicated to protecting the right to life on a worldwide basis...; the European Centre for Law and Justice, an association based in France specialising in questions of bioethics and the defence of religious freedom...; Americans United for Life, an association based in the United States of America dedicated to protecting the right to life from conception until natural death ...; and Dignitas, an association based in Switzerland aimed at ensuring that its members may receive end-of-life care and die in line with human dignity’ (aldus het Hof, r.o. 5). In EHRM 12 april 2022, 15136/20 (*Lings/Denemarken*): *Ordo Iuris*. In EHRM 4 oktober 2022, 78017/17 (*Mortier/België*): *l’Association pour le droit de mourir dans la dignité, Care not Killing, European Centre for Law and Justice, Dignitas en Ordo Iuris*. In de allereerste zaak, EHRM 29 april 2002, 2346/02 (*Pretty/VK*), kreeg het Hof interventies van *Voluntary Euthanasia Society* en *Catholic Bishops’ Conference of England and Wales*.